

УДК 94 (477.7+430)“193/194”

В. М. Васильчук, М. І. Павленко

ОСОБЛИВОСТІ ВІДОБРАЖЕННЯ ВЕРБУВАННЯ ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ НА ПРИМУСОВУ ПРАЦЮ ДО НІМЕЧЧИНИ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ У СПОМИНАХ СЕЛЯН ПІВДНЯ УКРАЇНИ

Стаття присвячена аналізу особливостей відображення вербування цивільного населення на примусову працю до нацистської Німеччини під час Другої світової війни у споминах селян півдня України. Детально розглянуто комплекс спогадів населення півдня України, зібраних у ході археографічно-етнографічних експедицій Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького, відзначено фази й методи вербування, проаналізовано особливості відображення даних процесів у пам'яті колишніх оstarбайтерів та етапи ставлення народу й держави до проблеми примусової праці під час Другої світової війни.

Ключові слова: вербування, Друга світова війна, наратив, оstarбайтер, примусова праця.

Для радянської історіографії тема окупації та подальшого перебування цивільного населення під юрисдикцією нацистської окупаційної влади була, умовно кажучи, небажаною. В період війни населення ставилось до оstarбайтерів як до жертв нацистських злочинів, але одразу після закінчення бойових дій сотні тисяч знедолених співвітчизників стали жертвами державних переслідувань: вони перебували під підозрою і наглядом внутрішніх органів, звинувачувались у колабораціонізмі і обмежувались у громадянських правах, мали проблеми з отриманням освіти і роботи, зрештою, були змушені проходити через принижуючу людську гідність процедуру фільтраційних перевірок. Таким чином, радянське керівництво поспішно переклало “провину” за перебування в окупації та на примусових роботах на самих постраждалих, а отже й говорити про “предателей Родины” у Країні Рад не радили.

Формування історичної пам'яті є прерогативою влади, яка визначає як слід представляти минуле, позаяк контроль над пам'яттю народу забезпечує строгу ієрархію влади, зміцнення контролю над населенням, формування єдності у суспільстві тощо. Міфологізація “Великої Вітчизняної війни” – це яскравий приклад того, як громадян систематично позбавляли їхньої пам'яті, і на жаль, доволі успішно. Іноземні дослідники слушно відзначають, що ми маємо “історію німців у Радянському Союзі, але не історію Радянського Союзу в період німецької окупації” [1, с. 7].

Усю сукупність історичних праць, присвячених проблемі вербування цивільного населення півдня України на примусову працю до нацистської Німеччини можна умовно поділити на дві групи – радянську та сучасну українську.

Одну з перших спроб вивчення проблеми оstarбайтерів здійснили дослідники з Комісії з історії Вітчизняної війни АН УРСР, які видали кілька збірок документів та тематичних збірок [2; 3], проте розпочата вченими робота не отримала подальшого продовження, а невдовзі була розформована і згадувана комісія.

Відновлення досліджень нацистської окупаційної політики відносно цивільного населення відбулося вже у період т. зв. “хрущовської відлиги”. Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР “Про усунення наслідків грубих порушень законності стосовно військовополонених і членів їх сімей” від 29 червня 1956 року дала змогу свідкам воєнних подій висловлюватися більш відверто.

На зламі 1960-х – на початку 1970-х років український історик Михайло Коваль своїми дослідженнями, можна сказати, розпочинає новий період у вивченні історії оstarбайтерів [4; 5], описавши основні заходи нацистів стосовно вербування та примусового вивезення оstarбайтерів. Безумовно, певним новаторством на той час було залучення джерел особового походження – листів та спогадів.

Праці 1970-х – 1980-х років характерні продовженням тенденції добору фактів для героїчного відтворення “лакованої” війни. У цей період “Великая Отечественная война” стала справжнім культом, коли оспівувалися жертвність і героїка. Для існування і закріплення цього культу у масовій свідомості народу не потрібна була правда про воєнне повсякдення, вона навіть була шкідливою, тому питання примусової праці не піднімалося у наукових дослідженнях і публіцистиці.

Загалом, головною особливістю вітчизняної історіографії радянського періоду є те, що її тематика повністю перебувала в рамках ідеології КПРС, що не давало змоги детально і правдиво розглянути історію примусових робітників. Тетяна Пастушенко слушно зазначає, що ізолюваність радянського суспільства від світового поступу історичної науки обмежувала дослідницький інструментарій, істотно звужувала погляд на проблему, не давала можливості розвивати дослідження вище та глибше [6, с. 14].

На початку 1990-х років, зі зниженням рівня ідеологічного контролю, проблематику вербування оstarбайтерів найбільш детально на пострадянському просторі почали досліджувати російські вчені, що пов'язано із зосередженням великої кількості архівів саме у Росії. В Україні ж інтерес істориків до проблеми примусових робітників зростає дуже повільно, і фактично основні праці почали виходити на початку 2000-х років, відколи колишнім оstarбайтерам було вперше надано новий статус, рівний з ветеранами, а отже у колективній свідомості з цього часу починає формуватися нове ставлення до жертв нацистських переслідувань.

Враховуючи вищенаведене, зазначимо, що на даному етапі вітчизняна історіографія, присвячена питанню примусової праці перебуває у стадії активного формування. До провідних дослідників даної

проблематики можна віднести Миколу Боровика, Гелінаду Грінченко, Тетяну Лапан, Віту Лахно, Тетяну Пастушенко та багатьох інших істориків, роботи яких ґрунтуються на наративних джерелах, зокрема на усних та рукописних споминах колишніх оstarбайтерів.

Використання усних наративних джерел дозволяє розглянути внутрішній світ людини, її емоційний стан, переживання тощо, що в свою чергу надає можливість показати індивіда не лише як об'єкт дослідження, а й як суб'єкт, як учасника (а подекуди – й активного творця) описуваних подій.

Таким чином, об'єктом дослідження виступає комплекс усних споминів селян півдня України, зібраних у ході археографічно-етнографічних експедицій Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького. Предметом є особливості відображення вербування цивільного населення на примусову працю до Німеччини під час Другої світової війни у споминах селян півдня України. Метою даної розвідки є виділення особливостей відображення вербування на примусову працю до нацистської Німеччини у пам'яті селян півдня України у залежності від статі, віку, походження і т. ін. Виходячи з цього, можна виокремити кілька дослідницьких завдань, а саме: виділити етапи і механізми вербування та методи уникнення примусового вивезення, охарактеризувати особливості відображення вербування на примусову працю у споминах селян півдня України та прослідкувати ставлення до проблеми вербування на примусову працю у Німеччині під час Другої світової війни.

Актуалізованою джерельною базою даного дослідження став комплекс біографічних інтерв'ю, зібраних у ході археографічно-етнографічних експедицій Запорізьким науковим товариством ім. Я. Новицького, Запорізьким відділенням Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України та Інститутом усної історії Запорізького національного університету впродовж 2000 – 2014 рр. Значна частина усних селянських наративів була опублікована у циклах “Усна історія Степової України” та “Старожитності Південної України” [7 – 15].

Отримані свідчення очевидців мають вигляд напіввідкритих біографічних інтерв'ю, збір яких відбувався двома шляхами – методом “суцільного потоку” та комбінованим методом [16, с. 35 – 39]. Дана методика передбачає три фази інтерв'ювання: відкритої – коли респонденту пропонується у загальній формі розповісти про своє життя, другої – уточнюючої та третьої – фази відкритих запитань, під час якої інтерв'юер задає питання, які стосуються почуті розповіді або періодів, упущених респондентом. У результаті проведення подібного інтерв'ю нам вдається отримати детальну автобіографічну розповідь. Для подальшого аналізу надзвичайно важливим є існування відкритої частини інтерв'ю, коли опитуваний самостійно обирає сюжети для своєї подальшої розповіді.

Соціальний профіль опрацьованих інтерв'ю наступний: частка жінок у загальній кількості респондентів становить 69%, частка чоловіків, відповідно, 31%. Вік очевидців на момент опитування становив від 74 до 96 років, це покоління 1904 – 1927 років народження, домінуючими є записи свідчень людей 1923 – 1927 років народження.

За соціальним походженням усі респонденти є селянами, які народилися і до моменту опитування мешкали у селах півдня України – Дніпропетровської, Запорізької, Миколаївської, Одеської, Херсонської областей – території, яка під час нацистської окупації входила до складу Рейхскомісаріату Україна. Третина опитуваних у молодому віці втратили батька чи матір за досить трагічних обставин (Голодомор, колективізація, сталінські репресії тощо), ще третина втратила близьких родичів під час війни, що безумовно залишило свій відбиток у світосприйнятті. Стосовно рівня освіченості – то абсолютна більшість респондентів мала лише початкову освіту.

У більшості наративів значною є частина спогадів, присвячених опису подій воєнного часу, хоча таке завдання й не ставилось перед опитуваними. Спогади про набір та доставку на примусову працю займають неоднакове місце у оповідях респондентів, головною причиною чого доводиться вважати індивідуальні психологічні характеристики кожного окремо взятого інформанта.

Сюжети про першу зустріч із німцями, про побут на примусовій роботі, щоденні господарські турботи, суспільні стосунки і таке інше займають провідну роль, а оповіді про вербування та вивезення на примусову працю виступають другорядними. Відповідно, за обсягом вони більш стислі, хоча й не менш інформативні. Також характерною рисою є те, що абсолютна більшість опитуваних оstarбайтерів абсолютно ототожнює війну і примусову працю у Німеччині.

У розповідях колишніх оstarбайтерів з'являються малодосліджені сюжети, пов'язані із вербуванням та відкупом від нього, процесом переховування від облав, сімейним заручництвом, збором та доставкою на великі залізничні станції з метою подальшого вивезення на Захід, втечами з етапу, процесом симулювання на медичних комісіях та самокаліцтвом безпосередньо перед ними, методами ухиляння від примусової мобілізації, методикою відбору працівників бауерами на біржах праці тощо.

Можна виокремити кілька фаз вербування, серед яких респонденти відзначають три. Перший етап набору розпочався ще до прийняття нацистським керівництвом офіційного рішення про використання робочої сили з Радянського Союзу, восени 1941 року, і був виключно добровільним. Наприклад Євдокія Голобородько пригадує, що при першому вербуванні до Німеччини агітатори обіцяли щорічну ротацію, і вони з сестрою ледь не поїхали на “заробітки”, мотивуючи свій вчинок бажанням побачити світ: “Давай запишемося, ну що той год, поїдемо, побачим Германію, чи шо” [17, с. 74].

Дійсно, наприкінці 1941 – на початку 1942 рр. розпочалася потужна агітаційна кампанія, метою якої було залучити якнайбільшу кількість добровольців для будівництва “ нової Європи”. Тим, хто зголоситься на роботу у німецькому Рейху нацистські пропагандисти обіцяли надавати найрізноманітніші блага цивілізованого людства: можливість отримати європейську професійно-технічну освіту, високу оплату праці, регулярні відпустки, зрештою смачну їжу, комфортабельне житло й так далі без кінця [18].

В силу різних життєвих обставин певна кількість населення півдня України стала здобиччю вербувальників, повіривши їхнім обіцянкам, адже окупанти використовували усі можливі засоби впливу на людську свідомість: найрізноманітнішого штибу виставки, публікації у місцевій періодиці, незліченну кількість плакатів та листівок, проповіді декотрих священиків, заклики по радіо, показ агітаційних фільмів та безліч інших методів. Усе це в сукупності надавало німцям певний успіх у вербуванні перших добровольців. Проте, слід зазначити, на півдні України їх відсоток був незначним, що пояснюється аграрним характером регіону та відсутністю такої традиції сезонних заробітків, як скажімо, у Західній Україні.

Наведені заходи мали ефект до перших звісток від вивезених будівників “нової Європи”, у яких люди змальовували правду про умови їхнього перебування у нацистській Німеччині. Попри те, що цензори вправно відробляли свій хліб, листи від родичів змінювали настрої людей, що залишились на окупованій Батьківщині: “...перший набір – музика, співи, пісні, страшене, як виражали усіх у Германію. Поїхали. [...] Другі набори – це плач, крик, страшене, трагедія” [19, с. 74].

Переконавшись у безглуздість подальшого вмовляння, нацисти вже навесні 1942 р. переходять до рішучих дій задля виконання поставленого їхнім командуванням плану по вивезенню цивільного населення для примусової праці. Для німецьких роботодавців стало очевидним, що гітлерівський “бліцкриг” не вдався, війна закінчиться нескоро, фронт потребуватиме перманентного поповнення особового складу військових частин та з’єднань, задля чого німецькі військкомати постійно відлучатимуть своїх робітників та селян, яких мають замінити в роботі якраз-таки примусові робітники зі сходу – так звані остарбайтери.

Другий та третій етапи наборів, які розпочалися з весни 1942 року, згадуються опитуваними набагато частіше. Вони були виключно примусовими, хоча траплялися й добровольці. Методи окупантів та місцевих колаборантів були доволі грубими та примітивними: облави, обман, сімейне заручництво і тому подібне.

За свідченнями респондентів, перед черговим етапом набору місцеві колаборанти (“поліцаї” або старости) складали списки молоді, з якими представники окупаційної адміністрації у складі чотирьох чоловік – коменданта, старости, писаря і перекладача ходили “від хати до хати” оголошуючи збори, які призначалися, як правило, на наступний день і проводилися на центральних площах населених пунктів біля шкіл або сільрад [20]. У даних умовах люди почали проявляти виключну винахідливість аби уникнути примусового набору. Ось чи не найменший набір заходів, до яких вони вдавалися: переховування, відкуп або підкуп поліцаїв, зміна року народження на 1927 чи більш пізній, симуляція на медичній комісії, самокаліцтво, фіктивний шлюб, вагітність, втеча з етапу і багато інших.

Широко розповсюдженим в селах та містечках півдня України методом уникнення був відкуп: лікарі, які були присутні на комісії, поліцаї та старости інколи зголошувалися допомогти людям за натуральну плату (самогон, харчі тощо). Наприклад, трапляються випадки, коли поліцай сам “набивався” допомогти з уникненням примусового вивезення за “гусак” (посудина, яка вміщує три літри) самогону.

Судячи з розповіді Галини Козловської, “поліцаї” часто заробляли в такий спосіб: перед черговим набором вони приходили до людей, які були внесені у списки тих, кого мають відправити, і робили їх непридатними до вивезення – допомагали симулювати шкірні захворювання, обмозуючи тіло якимись їдкими сполуками [21]. У матеріалах археографічно-етнографічних експедицій міститься чимало сюжетів, коли селяни намагалися, так би мовити, потоваришувати із “поліцаями”, адже в період окупації це були одні з найвпливовіших людей у селі: саме через поліцаїв та старост вирішувалися усі питання з окупаційною адміністрацією. Налагодження дружніх відносин відбувалося, як правило, традиційно – шляхом спільного вживання алкоголю.

У спогадах колишніх остарбайтерів трапляються й більш нетипові історії, коли наприклад, замість однієї людини до Німеччини їхала інша. Наприклад, Тетяна Воробйова пригадує, що дальній родич її односільчанки, яка підлягала вивезенню до Німеччини, був старостою і замість його невістки довелося їхати нашій респондентці [22]. Схожі епізоди пригадує й Марія Манойлова, батько її відкупив у “поліцай” і замість неї пішла інша дівчина [23, с. 107].

У випадку, коли облава приходила неочікувано, селяни мали ще один спосіб уникнення вивезення до Німеччини – треба було довести учасників облави до такого стану алкогольного сп’яніння, коли ті забудуть за чим прийшли і підуть ні з чим: “Батько її пили з отією облавою, а вона ж сидить у скрині, Раїчка”, – пригадує Олександра Карпенко [24, с. 288].

Доволі розповсюдженими в усних історіях є згадки випадків, коли колаборанти допомагали односільчанам, заздалегідь попереджаючи їх про черговий набір до Німеччини та приїдешню облаву [25, с. 30 – 31]. Загалом образ поліцаїв по-різному вкарбувався у свідомості очевидців трагічних воєнних подій, але безсумнівно, що ставлення односільчан залежало від особистих морально-етичних якостей кожного окремо взятого “поліцай”. Щодо їх оцінок – то трапляються діаметрально протилежні, які умовно знаходяться у рамках від: “Німці того не зробили б, що наші робили” [26, с. 95] до: “Одні вислужувалися, а другі – одбув і все” [27, с. 73].

Інколи траплялися випадки, коли місцеві колаборанти встановлювали надмірну ціну за відкуп від примусового вивезення [28], але такі ситуації були скоріше виключенням, переважно справа вартувала “гусака самогону” та нехитрої закуски до нього.

Якщо все-таки домовитися з окупаційною владою не вдавалося, то люди мусили ховатися від облав та випадкових бездіяльно блукаючих поліцаїв. Цьому епізоду в усних селянських наративах півдня України відводиться неабияке місце. Вельми поширеним способом переховування було риття погребів і подальше переховування в них. Копали ями в городах або у садках, накриваючи їх зверху землею, листям чи травою, загалом маскуючи під місцевість. Їжу та воду людям, що ховалися, вночі приносили їхні рідні [29, с. 259]. До випадення снігу цей спосіб був дієвим, а от взимку на снігові було чітко видно сліди, які могли зрадницьки

видати перехованця. Крім того, ховатися у таких “копанках” було доволі небезпечно, адже німці при виявленні могли прийняти за партизана або диверсанта, що загрожувало сумними й незворотними наслідками [30, с. 50].

Отже, взимку, з першим снігом ті, хто підлягав до примусового вивезення у якості оstarбайтерів до Німеччини мусив змінювати місце переховування, як правило – переїжджати у віддалену місцевість до родичів (якщо, звісно, такі були і давали згоду на переховування бідлахи у себе), де ніхто не міг би його впізнати й видати поліцаєм. Якщо ж рідні “на виселках” не було або вона боялася приймати до себе перехованця, то він мусив відсиджуватися на горищі, у кирпичі, який заготовляли на зиму для опалення сільських хат та деінде. Траплялися навіть такі курйозні випадки, коли люди були змушені ховатися у вигрібних ямах сільських клозетів [31; 32; 33].

В усіх спогадах селян півдня України почасти трапляються розповіді, коли заради уникнення примусового вивезення чоловіки вимушені були на час облав перевдягатися у жіночий одяг [34, с. 22].

Дехто знав про недолік у тогочасній німецькій юриспруденції і вдало ним користувався: німці не брали одружених та заміжніх, тож доволі часто люди укладали фіктивний шлюб заради уникнення примусового вивезення [35; 36, с. 103]. Жіночу частину населення також не вивозили у випадку вагітності або за умови наявності малих дітей [37].

Якщо у окупаційній адміністрації не виходило набрати чергову квоту майбутніх оstarбайтерів, то вони вдавалися до облав та сімейного заручництва – методу залякування людини, при якому нацистами брався у якості заручника близький родич людини, яка підлягала примусовому вивезенню до Німеччини.

Яскраво ілюструють факт сімейного заручництва наступні інтерв'ю, у яких оповідачі пригадують, як їх вивезли на тимчасове переховування, а потім до батьків приходили поліцаї, забирали у відділок і нещадно били [38; 39]. Крім фактів особистого заручництва у спогадах трапляються і епізоди, що стосуються конфіскації майна [40, арк. 5].

Таким чином, нацисти вербували населення, яке народилося до 1926 року включно. Нижня ж вікова межа відсутня в принципі – більшу увагу вербувальники звертали на фізичні якості конкретної людини, а не на її вік. Тому старости та поліцаї почасти допомагали населенню, замінюючи їхні документи на фальшиві [41, с. 130]. Не менш часто трапляються спогади селян півдня України про лікарів, які “бракували” людей на медкомісіях [42].

Якщо ж лікар, староста чи поліцай траплявся не зовсім згідливий і “домовитися” не виходило, то люди вдавалися до більш непевних методів: самокаліцтва та симуляції. Німці увесь час панічно боялись розвитку епідемій таких хвороб як тиф, короста, туберкульоз, різноманітних гнійних захворювань, психічних розладів і т. ін., тому самоізолювалися від людей із симптомами подібних хвороб, що доволі часто грало на руку вимушеним симулянтам. Кількісно випадкам самокаліцтва та симуляції на медичній комісії відводиться неабияке місце у спогадах колишніх оstarбайтерів або тих, хто ризикував ними стати.

Поширеним в усіх свідченнях методом симуляції, який межував із самокаліцтвом та навіть самогубством, було пошкодження очей [43, с. 185], симуляція туберкульозу [44, с. 74], та вживання блекоти або інших різновидів дурману [45; 46]. Траплялися й такі випадки, коли лікарі усвідомлювали, що пацієнт навмисне займається самокаліцтвом – тоді медики клали постраждалого у госпіталь, лікували і відразу після одужання відправляли на збірний пункт [47, с. 56 – 57].

Тим, кому не вдалося уникнути примусового вивезення, лишався останній шанс – втекти безпосередньо перед загрузкою у потяг, скориставшись метушнею [48, с. 242], але скоріше за все, випадки такого везіння були виключеннями із загальної тенденції [49]. Втеча з етапу фактично була неможливою, бо по-перше, у одному ешелоні із бранцями їхали й їхні охоронці, а по-друге, ешелон постійно робив зупинки на вузлових залізничних станціях з метою набрати води та горючих матеріалів, і цілком очевидно, що під час цих зупинок відбувалися переклички з метою виявлення втікачів [50, с. 110]. Хоча бували й виключення, наприклад, якщо ешелон потрапляв під бомбардування [51], адже після такої надзвичайної події вірогідність зібрати усіх “пасажирів” цього ешелону до купи дорівнює приблизно нулю.

Таким чином, описані в нашому дослідженні сюжети свідчать про існування значної кількості прогалин у нацистській системі вербування примусових робітників, якими успішно користувалося населення тимчасово окупованого півдня України, проте жодні дії оstarбайтерів не змінювали їхнього загального становища та правового статусу в нацистській Німеччині: протягом війни вони залишалися найбільш безправною та знедоленою соціальною групою в Рейху.

Підсумовуючи особливості відображення вербування цивільного населення на примусову працю до нацистської Німеччини, зазначимо, що вони не обмежуються згаданими у цій статті, й не вичерпують усіх можливостей нарративного аналізу, так само, як і міркування та спостереження автора не претендують на всеосяжну інтерпретацію усього розмаїття сенсів актуалізованих споминів селян півдня України. До цих інтерв'ю можна ставити безліч інших запитань, застосовувати інші підходи й методики аналізу, що й складають сутність критики нарративних джерел.

Джерела та література

1. Скоробогатов А. Харків у часи німецької окупації (1941 – 1943) / А. В. Скоробогатов. – Харків : “Прапор”, 2004. – 368 с.
2. Листи з фашистської каторги. Збірник листів радянських громадян, які були вигнані на каторжні роботи до фашистської неволі. – К., 1947 – 158 с.
3. Левтерова Т. Вигнання радянських громадян в неволю до фашистської Німеччини (1942 – 1943 pp.) / Т. Левтерова. – К., 1948. – 230 с.
4. Коваль М. В. Історія пам'ятає: кривавий шлях фашистів на Україні / Михайло Васильович Коваль. – К., 1965. – 113 с.
5. Коваль М. В. Борьба населения Украины против фашистского рабства / Михайло Васильович Коваль. – К., 1979. – 134 с.

6. Пастушенко Т. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942 – 1953) / Тетяна Пастушенко. – К., 2009. – 282 с.
7. Спогади остарбайтерів Куйбишевського району Запорізької області / Передмова С. Шевчук. – Запоріжжя, 2009. – 166 с.
8. Усна історія Степової України. – Запоріжжя : АА ТанDEM, 2008. – Т. 1. – 516 с.
9. Усна історія Степової України. – Запоріжжя : АА ТанDEM, 2008. – Т. 2. – 512 с.
10. Усна історія Степової України. – Запоріжжя : АА ТанDEM, 2008. – Т. 3. – 492 с.
11. Усна історія Степової України. – Запоріжжя : АА ТанDEM, 2008. – Т. 4. – 474 с.
12. Усна історія Степової України. – Запоріжжя : АА ТанDEM, 2009. – Т. 5. – 460 с.
13. Усна історія Степової України. – Запоріжжя : АА ТанDEM, 2009. – Т. 6. – 464 с.
14. Усна історія Степової України. – Запоріжжя : АА ТанDEM, 2010. – Т. 8. – 362 с.
15. Усна історія Степової України. – Запоріжжя : АА ТанDEM, 2010. – Т. 9. – 412 с.
16. Бойко А. Усна історія: методика організації та проведення опитування / А. Бойко // Усна історія: теорія та практика / Упорядники : А. Бойко, С. Білівненко, Ю. Головка та інші. – Запоріжжя : ТанDEM–У, 2008. – 100 с.
17. Усна історія Степової України. – Запоріжжя : АА ТанDEM, 2009. – Т. 5. – 460 с.
18. Михайлюк М. В. Агітаційно-пропагандистська підтримка заходів німецької окупаційної влади з вербування робітників до рейху // Сторінки воєнної історії України / НАН України, Ін-т історії України. – Вип. 11. – К., 2008. – С. 139-147.
19. Усна історія Степової України. – Запоріжжя : АА ТанDEM, 2009. – Т. 5. – 460 с.
20. РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. – Ф. 8. – Оп. 14. – Спр. 116. – 18 арк.
21. РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. – Ф. 8. – Оп. 14. – Спр. 132. – 8 арк.
22. РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. – Ф. 8. – Оп. 14. – Спр. 185. – 22 арк.
23. Усна історія Степової України. – Запоріжжя : АА ТанDEM, 2009. – Т. 6. – 464 с.
24. Усна історія Степової України. – Запоріжжя : АА ТанDEM, 2008. – Т. 2. – 512 с.
25. Усна історія Степової України. – Запоріжжя : АА ТанDEM, 2008. – Т. 3. – 492 с.
26. Усна історія Степової України. – Запоріжжя : АА ТанDEM, 2008. – Т. 3. – 492 с.
27. Усна історія Степової України. – Запоріжжя : АА ТанDEM, 2008. – Т. 3. – 492 с.
28. РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. – Ф. 8. – Оп. 15. – Спр. 47. – 7 арк.
29. Усна історія Степової України. – Запоріжжя : АА ТанDEM, 2008. – Т. 4. – 474 с.
30. Усна історія Степової України. – Запоріжжя : АА ТанDEM, 2009. – Т. 5. – 460 с.
31. РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. – Ф. 8. – Оп. 14. – Спр. 63. – 3 арк.
32. РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. – Ф. 8. – Оп. 14. – Спр. 52. – 15 арк.
33. РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. – Ф. 8. – Оп. 14. – Спр. 153. – 16 арк.
34. Усна історія Степової України. – Запоріжжя : АА ТанDEM, 2008. – Т. 4. – 474 с.
35. РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. – Ф. 8. – Оп. 14. – Спр. 32. – 3 арк.
36. Усна історія Степової України. – Запоріжжя : АА ТанDEM, 2010. – Т. 8. – 362 с.
37. РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. – Ф. 8. – Оп. 15. – Спр. 56. – 12 арк.
38. РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. – Ф. 8. – Оп. 14. – Спр. 63. – 3 арк.
39. РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. – Ф. 8. – Оп. 15. – Спр. 47. – 7 арк.
40. Державний архів Запорізької області. – Ф. 849. – Оп. 2. – Спр. 628. – 57 арк.
41. Усна історія Степової України. – Запоріжжя : АА ТанDEM, 2008. – Т. 2. – 512 с.
42. РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. – Ф. 8. – Оп. 14. – Спр. 130. – 8 арк.
43. Усна історія Степової України. – Запоріжжя : АА ТанDEM, 2008. – Т. 3. – 492 с.
44. Усна історія Степової України. – Запоріжжя : АА ТанDEM, 2009. – Т. 5. – 460 с.
45. РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. – Ф. 8. – Оп. 14. – Спр. 7. – 5 арк.
46. РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. – Ф. 8. – Оп. 14. – Спр. 99. – 1 арк.
47. Спогади остарбайтерів Куйбишевського району Запорізької області / Передмова С. Шевчук. – Запоріжжя, 2009. – 166 с.
48. Усна історія Степової України. – Запоріжжя : АА ТанDEM, 2008. – Т. 4. – 474 с.
49. РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. – Ф. 8. – Оп. 14. – Спр. 196. – 36 арк.
50. Усна історія Степової України. – Запоріжжя : АА ТанDEM, 2009. – Т. 5. – 460 с.
51. РВ ЗВ ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. – Ф. 8. – Оп. 14. – Спр. 113. – 11 арк.

Vasilchuk V. M., Pavlenko M. I. Special aspects of portraying of the civilians recruitment for the forced labour to Germany during the Second World War in reminiscences of peasants of the Southern Ukraine.

This article is dedicated to the analysis of the special aspects of portraying of the civilians recruitment for the forced labour to Nazi Germany during the Second World War in reminiscences of peasants of the Southern Ukraine. A complex of oral reminiscences of people of the Southern Ukraine, which was collected during archeographic and ethnographic expeditions conducted by the Zaporizhzhya Scientific Society named after Yakov Novytskyi, was considered in detail. Phases and methods of recruitment were noted. Author also analyzed features of portraying of these processes in reminiscences of former Ostarbeiters and phases of attitude of people and of the state to the problem of forced labour during the Second World War.

Key words: recruitment, the Second World War, narrative, Ostarbeiters, forced labour.

Васильчук В. М., Павленко М. И. Особенности отображения вербовки гражданского населения на принудительную работу в Германию во время Второй мировой войны в воспоминаниях крестьян юга Украины

Статья посвящена анализу особенностей отображения вербовки гражданского населения на принудительную работу в нацистскую Германию во время Второй мировой войны в воспоминаниях крестьян юга Украины. Подробно рассмотрен комплекс устных воспоминаний населения юга Украины, собранных в ходе археографо-этнографических экспедиций Запорожского научного общества им. Я. Новицкого, отмечены фазы и методы вербовки, проанализированы особенности отображения данных процессов в памяти бывших остарбайтеров и этапы отношения народа и государства к проблеме принудительного труда во время Второй мировой войны.

Ключевые слова: вербовка, Вторая мировая война, нарратив, остарбайтер, принудительный труд.